УДК 94(437.3)“1968”:930 (477)

Руслан Постоловський
канд. іст. наук, проф., зав. каф.
ректор Рівненського державного
гуманітарного університету
33028, Україна, Рівне, вул. С. Бандери, 12
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net

Андрій Слесаренко
канд. іст. наук, доц.
Рівненський державний гуманітарний університет
33028, Україна, Рівне, вул. С. Бандери, 12
E-mail: avslesarenko@ukr.net

«ПРАЗЬКА ВЕСНА» 1968 РОКУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається науковий доробок українських істориків щодо дослідження «Празької весни» 1968 року, а також відображення цих історичних подій у мемуарній літературі (мемуари П. Шелеста). Відзначається, що новий етап вивчення політичної історії Чехословаччини 1968 р., який започаткували після «оксамитової» революції 1989 р. чеські та словацькі історики, справив глибокий вплив на українську історичну науку. Великий науковий інтерес до історії Чехії та Словаччини другої половини ХХ ст. проявляють сучасні українські славісти академічних і вишівських центрів Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, Рівного, Чернівців. Серед досліджень вітчизняних істориків автори виокремлюють монографічні праці І. Короля, І. Вовканича, Р. Пилявця, статті С. Віднянського, С. Мотрук, Р. Постоловського, публікації про відлуння подій 1968 р. в Україні В. Дмитрука.

Ключові слова: *Чехословаччина, «Празька весна» 1968 року, українська історіографія, мемуарна література.*

Ruslan Postolovskyj
PhD in History, Professor, Head of Department
Rector of Rivne State Humanitarian University
12, Stepan Bandera Street, Rivne, 33028, Ukraine
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net

Andrij Slesarenko
PhD. in History, Associate Professor
Rivne State Humanitarian University
12, Stepan Bandera Street, Rivne, 33028, Ukraine
E-mail: avslesarenko@ukr.net

THE PRAGUE SPRING 1968 IN CZECHECHOSLOVAKIA IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article deals with the scientific achievements of Ukrainian historians concerning the study of the Prague Spring in 1968, as well as the reflection of these historical events in memoir literature (memoirs of P. Shelest). The theme of the Prague Spring, its political defeat has always been given considerable attention in the Ukrainian historical Slavic studies. The influence on the Ukrainian historical science of a new stage in the study of the political history of Czechoslovakia in 1968, which began after the "velvet" revolution of 1989, was made by Czech and Slovak historians. Significant scientific interest in the history of the Czech Republic and Slovakia in the second half of the XX century show modern Ukrainian slavists of academic and university centers of Kyiv, Kharkiv, Lviv, Uzhgorod, Rivne, Chernivtsi, there were separate works, scientific articles, manuals and collective works.

Among the studies of domestic historians, the authors singled out the monographic works of I. Korol, I. Vovkanych, R. Pilyavets, articles by S. Vidnyansky, S. Motruk, R. Postolovsky, publications about the echo of events in 1968 in Ukraine V. Dmytruk.

The analysis of the national historiography of the Prague Spring shows that the understanding and interpretation of the events of fifty years ago by Ukrainian historians have undergone evolution. Departing from the Communist Party paradigm of anti-socialist rebellion and justifying the intervention of the states of the Warsaw treaty organization of the Soviet period, domestic scientists consider the phenomenon of the Prague Spring as an attempt of democratic transformation of the socialist system by the Czech and Slovak societies.

Keywords: *Czechoslovakia, the Prague Spring 1968, Ukrainian historiography, memoir literature.*

П'ятдесята річниця подій «Празької весни» актуалізує необхідність рефлексії наукових кіл та громадськості щодо спроби реформ комуністичної системи у Чехословаччині другої половини 1960-х — початку 1970-х років.

Темі «Празької весни», її політичній поразці завжди приділялась значна увага у вітчизняній історичній славістиці. Водночас вражає кіль-

кість усталених кліше та стереотипів стосовно подій у Чехословаччині другої половини 1960-х — початку 1970-х років та суперечливість і, часто, полярність думок в їх оцінці.

Радянська та чехословацька «офіційна історіографія» 70–80-х рр. XX ст. у випадках, коли історичний проміжок 1968 р. неможливо було обійти, узгоджувала свої праці з документом грудневого (1970 р.) пленуму ЦК КПЧ «Уроки з кризового розвитку в партії та суспільстві після XIII з'їзду КПЧ»[1]. Ця «історія», написана під керівництвом «нормалізаторів» «Празької весни», повністю спотворювала цю сторінку чехословацької історії і стала збіркою канонізованих партійним керівництвом легенд. Представники офіційної історіографії намагались довести, що основними причинами «кризового розвитку ЧССР у 1968–1969 рр.» та появи доктрини «соціалізму з людським обличчям» була діяльність компартійних опортуністів і ревізіоністів, яких підтримували західні спецслужби.

Уся література цього спрямування відзначається однозначним поясненням подій 1968 р. у Чехословаччині як спроби зіштовхнути країну з правильного шляху побудови соціалізму. Так, виникнення вільної громадської думки навесні 1968 р. визначалось як контрреволюція, а Програма дій КПЧ (5 квітня 1968 р.) — як суто ревізіоністська. У такому трактуванні громадський рух «Празької весни» очолювався не інакше, як антисоціалістичними елементами, і був спрямований на розвал КПЧ та повернення в країну капіталізму. Відповідно, агресія з боку країн Організації Варшавського Договору (ОВД) оцінювалась як інтернаціональна допомога, завдяки якій Чехословаччина не зійшла із соціалістичного шляху розвитку. Такий погляд присутній у всіх спробах офіційних істориків викривити справжнє обличчя «Празької весни».

Безапеляційно возвеличуючи КПЧ, компартійні історики прагнули довести чужорідність реформаторських ідей О. Шіка, З. Млинаржа, Й. Смрковського, В. Прхліка, активістів Об'єднання колишніх політв'язнів — К-231, Клубу активних безпартійних (КАН), установчих комітетів соціал-демократичної партії для чехословацького суспільства. Бездумно вихваляючи правлячу партію, вони намагалися виправдати дії окупаційних військ країн-членів ОВД і створити, насамперед у радянського народу, хибне уявлення про події 1968 р. у ЧССР.

У СРСР і, зокрема, в Радянській Україні, вивчення питання чехословацьких подій 1968 р. велось за наперед заданою схемою, коли вони характеризувались як криза в інтернаціональних, міжпартійних і побратимських зв'язках, унаслідок проникнення антирадянських елементів до лав партійних і державних органів у Чехословаччині. Найбільш активно радянська ідеологія тему «Празької весни» використовувала з метою

дискредитації так званого «міжнародного сіонізму». У 1978 р. видавництво «Політвидав» випустило працю Є. Євсєєва «Ідеологія і практика міжнародного сіонізму. Критичний аналіз». У цій роботі О. Шік, Л. Вацулік та інші провідні діячі «Празької весни» обвинувачувалися в отриманні коштів у межах операції з ліквідації соціалізму в ЧССР. Також наголошувалось, що галузь масової інформації та ідеології навесні і влітку 1968 р. стала однією з головних сфер діяльності сіоністів. Їм вдалося глибоко проникнути на телебачення, радіо, у пресу. У союзі чехословацьких письменників сформувалося активне контрреволюційне ядро на чолі з Е. Голдштюкером, одним з організаторів і керівників підпілля. Телебачення опинилося в руках Ї. Пелікана, також тісно пов'язаного з сіоністськими колами. На чолі редакцій газет і журналів, таких як «Літерарні лісти» («Literární listy»), «Студент» («Student»), «Праце» («Prace»), «Репортер» («Reporter»), стояли відомі своїми антисоціалістичними поглядами і настроями особи, активні функціонери підпілля[2].

Затиснута в схоластичні межі ортодоксального марксизму й «партійності», радянська славістика об'єктивну оцінку суспільно-політичному розвитку Чехословаччини кінця 1960 — початку 1970-х років навряд чи могла дати. Праці радянських дослідників через монополію заідеологізованого класово-марксистського підходу, зосереджуючись в основному на викритті «правого опортунізму», «ревізіонізму», «антисоціалістичних і антирадянських сил» періоду «суспільно-політичної кризи 1968–1969 рр.», висвітлювали процес «будівництва розвиненого соціалістичного суспільства в ЧССР»[3]. Духом боротьби з «контрреволюцією» та пропагандою успішної реалізації рішень XIV з'їзду КПЧ були найбільше пронизані збірники документальних матеріалів, політико-пропагандистська література й окремі «агітки» з історії новітньої Чехословаччини[4]. Зважаючи на об'єктивні причини, проблема «Празької весни» розглядалася суто з класових і партійних позицій, а події наступних двох десятиліть позбавлялися неупереджених оцінок.

Як правило, українські дослідники намагались оминути тему «Празької весни» і приділяли свою увагу побратимському співробітництву між СРСР та ЧССР на рівні регіонів, міст, трудових колективів, масових організацій[5]. При цьому більшість авторів керувалися тезою про те, що «співробітництво КПРС і КПЧ ... є вирішальним фактором зміцнення братерського союзу і дружби наших держав і народів»[6].

Унаслідок «монополії на правду», що здійснювалася режимом через ЗМІ та історичну літературу, справа не могла дійти до критичного осмислення подій 1968 р., і замість розв'язання всієї проблематики громадськість отримувала однобокий і окреслений потребами «нормалізаторів» виклад. Відтак у працях цієї групи присутня суб'єктивна оцінка процесу розвитку «Празької весни».

Новий етап вивчення політичної історії Чехословаччини 1968 р., розпочатий після «оксамитової» революції 1989 р. чеськими та словацькими істориками, справив глибокий вплив на українську історичну науку.

Значний науковий інтерес до історії Чехії та Словаччини другої половини XX ст. проявляють сучасні українські славісти академічних і вишівських центрів Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, Рівного, Чернівців. У 1995–1997 рр. вийшли друком підручники для вишів В. Ярового (та за його редакцією), які досить переконливо заперечують оцінки і трактування радянської славістики[7]. Неупереджено висвітлюються події у Чехословаччині 1960–1980-х років у навчальних посібниках, підготовлених М. Крілем, Є. Пугачем, С. Страшнюком, Р. Постоловським, А. Чернієм і В. Чернієм[8].

Об'єктивна й узагальнююча оцінка історичного розвитку країн Центрально-Східної Європи, зокрема Чехії та Словаччини і подій 1968 р., дана в ґрунтовному й інноваційному навчальному посібнику для гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів «Історія Центрально-Східної Європи» за редакцією проф. Л. Зашкільняка (Львів, 2001)[9].

Серед найновіших підручників відзначимо праці харківських та вінницьких істориків: історію Словаччини та нариси історії Чехії[10].

Підтвердженням нових наукових поглядів вітчизняних істориків-славістів на феномен «Празької весни», антитоталітарні опозиційні рухи, «оксамитову» революцію є збірник документів «Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50–80-ті роки XX ст.)» (укладачі С. Страшнюк, Є. Пугач), представлений у вигляді хрестоматії для вишів, на сторінках якого вперше в Україні оприлюднюються унікальні документи та свідчення очевидців подій 1968–1989 рр.: Програма дій КПЧ (5 квітня 1968 р.), маніфест «Дві тисячі слів для робітників, селян, службовців, вчених, митців, до всіх громадян» (27 червня 1968 р.), лист А. Індри, Д. Кольдера, А. Капека, О. Швестки та В. Біляка до Л.І. Брежнєва (3 серпня 1968 р.), лист президії Національних Зборів ЧССР до президії Верховної Ради СРСР (22 серпня 1968 р.), протокол зустрічі партійно-урядових делегацій Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини і СРСР (Москва, 24–27 серпня 1968 р.), лист Ф. Яноуха до Й. Смрковського (грудень 1973 р.), Проголошення Хартії 77 (1 січня 1977 р.), документ Хартії 77 «Соціальні та економічні права в Чехословаччині» (8 березня 1977 р.), Відозва Громадянського форуму (19 листопада 1989 р.), «Чого ми хочемо?» Програмні принципи Громадянського форуму (26 листопада 1989 р.), маніфест Клубу за соціалістичну перебудову «Оброда» (1 грудня 1989 р.), спогади О. Александрова, О. Дубчека, Т. Реймановой, Й. Смрковського, Ч. Цісаржа, Б. Шімона, В. Шілгана та ін.[11]

Цінним історичним джерелом з історії «Празької весни» є, попри їхню контроверсійність, спогади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста

«Справжній суд історії ще попереду»[12]. Спогади, щоденники, документи, матеріали підготовлені до друку відомим істориком Ю. Шаповалом. Тема «Празької весни» 1968 р. займає понад 30 сторінок щоденника і залишає більше запитань, ніж відповідей, оскільки всі деталі, що можуть компрометувати радянське керівництво чи першого секретаря ЦК КПУ, ретельно приховані.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної славістики зробили такі дослідники, як С. Віднянський, Л. Зашкільняк, В. Яровий, А. Черній, Р. Постоловський, І. Вовканич, С. Мотрук.

С. Віднянський своїми працями не лише довів життєздатність української славістичної школи, а й відкрив перспективи для подальших досліджень. Заслуговують на увагу його спроби простежити історичні зв'язки українського, чеського, словацького народів, показати шляхи для конструктивного політичного, економічного та культурного співробітництва[13]. Особливий інтерес становить розвідка С. Віднянського та Р. Постоловського «Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968–1969 рр.)»[14]. Її положення доводять, що українське населення ЧССР не тільки підтримало реформаторські ідеї, а й виступило їх активним і послідовним провідником.

В історіографічних статтях Р. Постоловський проаналізував основні тенденції досліджень «Празької весни» у Чехословаччині 1968–1969 рр. новітньою чеською та західною історіографією (англомовна історіографія)[15]. Відзначаючи, що за обсягом це чи не найбільший масив публікацій з новітньої історії, автор вказав на особливості сучасного стану вивчення проблеми чеськими і західними вченими.

Особливо слід відзначити працю І. Вовканича «Чехословаччина в 1945–1948 роках. Нарис історії перехідного періоду», в якій автор висвітлює причини політичних, соціально-економічних, державно-конституційних і етнополітичних суспільних змін у Чехословацькій Республіці, що призвели до поразки чехословацької демократії та встановлення тоталітаризму в 1945–1948 рр. У роботі наведено концептуальні засади дослідження суспільно-політичного розвитку, політичної трансформації Чехословаччини в зазначений період. Показано особливості державного будівництва та політичного становища у Словаччині в 1945 р. Описано зовнішньополітичні чинники повоєнної трансформації ЧСР, визначено роль СРСР у встановленні тоталітарного режиму в країні у лютому 1948 р.[16]. Ця розвідка допомагає зрозуміти характер передумов, у яких починали формуватись ідейні витоки «Празької весни»

Дискусійні аспекти подій «Празької весни» 1968 р., проблеми тлумачення їхньої сутності в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії досліджує у своїй праці С. Мотрук. Автор відзначає, що події 1968 р. в

Чехословаччині через свою непересічність перебувають у полі зору істориків, політологів, публіцистів, які прагнуть дати арґументовану оцінку, і цей процес ще дуже далекий від свого логічного завершення. С. Мотрук наголошує, що досвід суспільно-політичних процесів у Чехословаччині має особливе значення для розуміння сутності повоєнних режимів радянського зразка в країнах регіону та спроб їх демократичної трансформації[17].

С. Мотрук також аналізує сучасне бачення досвіду суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у другій половині XX ст. загалом і подій 1948, 1968, 1989 рр. зокрема. Автор приділяє значну увагу еволюції оцінки зазначених подій у сучасній історіографії, що становить особливий інтерес для розуміння суті повоєнних режимів радянського зразка в країнах Центрально-Східної Європи і спроб їх демократичної трансформації. С. Мотрук, порівнюючи «Празьку весну» та «оксамитову» революцію, зазначає, що «Празька весна» стала великою публічною дискусією, яка спиралася на свободу слова і в якій громадська думка відігравала дедалі важливішу роль, тим часом як протестні настрої «оксамитової» революції зароджувались у доволі чутливому молодіжному середовищі, а не серед реформаторських прошарків КПЧ, тому ці настрої передбачали повну відмову від комуністичного минулого. Окремі роботи автора належать до перших спроб безпосереднього вивчення у вітчизняній науці феномена розвитку громадянського суспільства в Чехословаччині[18].

Також необхідно відзначити роботу І.Короля ««Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості», у якій автор на основі архівних матеріалів усебічно розкриває причини, хід і перебіг чехословацьких подій 1968 р., їх вплив на країни Центральної та Південно-Східної Європи[19].

Про дії військових частин і з'єднань збройних сил СРСР під час підготовки та проведення воєнних операцій з придушення «Празької весни» на території Чехословаччини в 1968 р. (закодована назва «Дунай») йдеться в книжці військового історика Р. Пилявця[20]. Автор зазначає, що о 23-й годині 20 серпня війська СРСР, Польщі, Угорщини, НДР і Болгарії загальною чисельністю до 500 тис. чол. (у першому ешелоні — 250 тис.) з 5 тис. танків і БТР-ів у 18 місцях перетнули чехословацький кордон. На першому етапі операції головна роль належала повітрянодесантним військам. Головні цілі вторгнення були досягнуті вже через добу. Протягом першої половини дня 21 серпня частини ЧНА, які і не робили спроб чинити організований опір, були нейтралізовані, і вся мережа доріг і комунікацій опинилася під контролем військ вторгнення. За 48 годин 24 дивізії вторгнення повністю окупували територію Чехословаччини.

У зв'язку зі стабілізацією до 10–11 вересня обстановки в Празі та інших великих містах країни радянські війська були виведені зі столиці,

багатьох міст і населених пунктів і розмістилися у спеціально відведених місцях дислокації. Однак союзні війська залишалися на території Чехословаччини. Приводом для продовження їхнього перебування в ЧССР була не тільки внутрішньополітична напруженість і нестабільність усередині країни, а й підвищена активність військ НАТО поблизу чехословацьких кордонів. Лише 16 жовтня між урядами СРСР і ЧССР було підписано договір про умови тимчасового перебування радянських військ у Чехословаччині. На території країни створювалася Центральна група військ. Чисельність її військ мала складати не більше 130 тис. чол. Підписання договору стало одним з головних воєнно-політичних результатів акції військ п'яти держав. 17 жовтня 1968 р. розпочалося поетапне виведення союзних військ з території країни, яке завершилося до середини листопада[21].

Однією з перших спроб комплексного аналізу розвитку демократичного руху в Чехословаччині є праця Ю.Терешка «Демократичний рух у Чехословаччині 1945–1968 рр.»[22]. У роботі на основі великого масиву літератури та джерел дослідник проаналізував основні закономірності діяльності демократичного руху, критично оцінив методи діяльності і тактики чеських і словацьких громадсько-політичних організацій та їхніх лідерів. Значну увагу приділив дослідженню політичних концепцій і доктрин, що впливали на розвиток демократичного руху.

У роботі І.Десятничука проаналізовано особливості становлення елементів громадянського суспільства в Чехословаччині періоду «Празької весни». Автор визначив передумови та фактори демократизації, вплив партійно-державних та громадських інститутів на суспільно-політичне життя держави. Охарактеризовано значення свободи слова та роботи засобів масової інформації у зростанні суспільної активності громадян. Обґрунтовано вагоме місце в утвердженні громадянського суспільства соціальних рухів інтелігенції, робітників, студентів[23].

Дослідник І. Філіпчук розкрив передумови, причини та етапи формування ідеології «Празької весни». Він охарактеризував внесок чеських і словацьких письменників, філософів, істориків, економістів і політологів у формування концепції «демократичного соціалізму»[24].

«Єврейське питання» в історії «Празької весни» висвітлюють О. Заремба та Ф. Левітас у розділі «Євреї Чехії: соціальний та політичний аспекти життя громади» колективної монографії «Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі» Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України[25]. Коментуючи участь євреїв у владних структурах та ЗМІ доби «Празької весни», автори зазначають, що через те, що євреїв, як правило, важко було відрізнити від чехів зовнішньо або через прізвища, дуже багато інси-

нуацій на єврейську тему взагалі не мали жодного реального сенсу. Зокрема, розмова про «сіоністську групу», що зайняла вирішальні позиції на ідеологічному фронті, була справжньою вигадкою. Якщо Е. Голдштюкер був реальним євреєм, то Зденек Млинарж — секретар ЦК КПЧ з ідеології — не мав до єврейства, тим більше до сіонізму, жодного реального відношення.

Отже, «сіоністська змова», за великим рахунком, була «фейком», хоч у неї повірив П. Шелест, який у своїх мемуарах вважав, що існував певний Брюссельський центр, що і створив сіоністський заколот у Чехословаччині. Зауважимо, коли Ф. Крігель — єдиний із керівництва Чехословаччини — відмовився підписати угоду про введення радянських військ, то його колеги навідріз відмовилися залишити його у Радянському Союзі, де на «ізгоя» могли чекати великі випробування. Як відомо, Ф. Крігель не лише відмовився підписати документи, що принижували державну гідність Чехословаччини та національну гідність чехів і словаків, але також підписав Хартію 77 і зробив внесок у розвиток дисидентського руху в країні. Що стосується суто єврейських аспектів «Празької весни», то варто згадати, що йшлося про таких діячів, як Е. Голдштюкер (голова Спілки письменників), Є. Льобл (провідний економіст), О. Шік — заступник голови уряду, Ї. Пелікан — керівник телебачення та інші, що могло створити враження про нібито величезну кількість євреїв на керівних посадах[26].

Причини та умови переходу творчої інтелігенції в опозицію до правлячого режиму під час подій «Празької весни» та чинники, що обумовлювали відмінності в опозиційній мотивації різних поколінь опору, висвітлює у свої роботі А. Стряпко[27]. Процес і форми розвитку демократичних ідей у чехословацькому суспільстві в період після окупації Чехословаччини військами країн ОВД (серпень 1968р.) подає Л. Новак-Каляєва[28].

Вплив подій 1968 р. у Чехословаччині на українське суспільство є предметом наукового інтересу В. Дмитрука. У своїх роботах В. Дмитрук на основі широкого кола джерел і літератури розглядає та аналізує форми й методи агітаційно-пропагандистської роботи центральних і місцевих партійних, радянських органів, спрямованої на виправдання зовнішньої політики СРСР, яка у своєму кінцевому результаті призвела до серйозної кризи у світовому комуністичному русі. Автор стверджує, що, незважаючи на масовані ідеологічні кампанії, існували й функціонували канали проникнення в Україну об'єктивної інформації про події в ЧССР, про курс партійно-державного керівництва Чехословаччини на оновлення суспільства, проведення реформ у політиці, економіці, культурі, забезпечення прав і свобод громадян[29].

Аналіз вітчизняної історіографії «Празької весни» свідчить, що розуміння та інтерпретація подій п'ятидесятирічної давності українськими істориками зазнали еволюції. Відійшовши від компартійної парадигми антисоціалістичного заколоту та виправдання інтервенції держав ОВД радянського періоду, вітчизняні вчені розглядають феномен «Празької весни» як спробу демократичної трансформації соціалістичної системи чеським та словацьким суспільством.

---

[1] ЦК КПЧ. Пленум 1970. Декабрь. Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ. Документ, принятый на пленуме ЦК КПЧ в декабре 1970 г. Пер. с чеш. Москва: Политиздат, 1971. 64 с.

[2] Евсеев Е.Д. Идеология и практика международного сионизма. Критический анализ. Москва: Политиздат, 1978. 271 с.

[3] Виднянский С.В. Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии 1969–1975. Киев: Наукова думка, 1979. 211 с.; Янин А.А. Социалистическое строительство ЧССР (1976–1982 гг.). *Новая и новейшая история*. 1983. № 1. С. 141–155; Гранчак И.М., Кизченко А.Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. Киев: Вища школа, Изд-во при Киевс. ун-те, 1984. 175 с.; Летопись важнейших событий советско-чехословацкой дружбы и сотрудничества (1944–1984). Сост. А.И. Будницкий, С.И. Митряева, С.Ю. Пруница, В.В. Сабов, И.Н. Сюсько. Киев: Наукова думка, 1986. 200 с.; Історія південних і західних слов'ян. Ред. кол. І.М. Гранчак, А.Ф. Кізченко, В.П. Чорній. Київ: Вища школа, 1987. 447 с.; Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. А.Х. Клеванский, В.В. Марьина, А.С. Мыльников, И.И. Поп; Отв. ред. А.Х. Клеванский и др. АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1988. 574 с.

[4] До подій у Чехословаччині. Факти, документи, свідчення преси і очевидців. Київ: Політвидав України, 1968. 175 с.; К событиям в Чехословакии: Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев. Москва: Пресс-группа, 1968 159 с.; K událostem v Československu: Fakta, dokumenty, svědectví tísku a očitých svédků. Moskva: Tisková skupina sovětských žurnalistů, 1968. 160 s.; Правда побеждает. Материалы чехословацкой печати, разоблачающие подрывную деятельность антисоциалистических и правооппортунистических сил в ЧССР в 1968 г. — начале 1969 г. Москва: Политиздат, 1971. 440 с.; Ваганов Ф.М. Борьба коммунистических и рабочих партий против современного правового оппортунизма. Москва: Знание, 1972. 48 с.; Мельникова І.М., Пруниця С.Ю. Соціалістична Чехословаччина. Київ: Політвидав України, 1976. 126 с.; Сухарев В.В. Роки соціалістичних звершень ЧССР: 1948–1978. Київ: Політвидав України, 1978. 159 с.; Завоевание социализма отстояли в борьбе: Документы, статьи, материалы об опыте борьбы Компартии Чехословакии против контрреволюционных и правооппортунистических сил, за ликвидацию политического кризиса в партии и обществе 1968–1969 гг., за дальнейшее строительство социализма в ЧССР. Москва: Политиздат, 1981. 375 с.; Мельникова І.М., Віднянський С.В. ЧССР: впевнена хода соціалізму. Київ: Політвидав України, 1985. 134 с.

[5] Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. Киев: Наукова думка, 1987. 287 с.; Украинско-чехословацкие интернациональные связи. Сб. науч. трудов. Киев: Наук. думка, 1989. 279 с.

[6] На магістралях дружби і братерства: участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1960–1970). Київ: Наукова думка, 1974. С. 73

[7] Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст.: Курс лекцій. Навч. посібник. Київ: Либідь, 1996. 416 с.; Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи: 40–90-ті роки XX ст. Курс лекцій. Навч. посібник для вишів. Київ: Либідь, 1997. 269 с.; Яровий В.І., Антонюк С.М., Чепусов А.Т. Історія новітнього часу країн Центральної та Південно-Східної Європи 1944–1994 рр. Київс. ун-т ім. Т. Шевченка. Кафедра істор. західних та південних слов'ян. Ред. В. Яровий. Дніпропетровськ: Промінь, 1995. 165 с.

[8] Кріль М.М. Суспільно-політичний розвиток Словаччини 1945–1995 рр.: Тексти лекцій. Львів: Ред.-вид. відділ ЛНУ ім. І. Франка, 1996. 54 с.; Кріль М.М. Історія Словаччини: навч. посібник. Львів: В-цтво Львівськ. ун-ту ім. І. Франка, 2006. 263 с.; Історія західних та південних слов'ян: XX століття / Є.П. Пугач, С.Ю. Страшнюк, Р.М. Постоловський та ін.; Ред. Є.П. Пугач. Харків: Око, 1998. 464 с.; Черній А.І., Черній В.А. Історія південних і західних слов'ян. В 3-х част. Частини І, ІІ, ІІІ (від найдавніших часів до кінця XX ст.). Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славістичного ун-ту. Рівне: ППФ «Волинські обереги», 1999. 444 с.

[9] Історія Центрально-Східної Європи. Ред. Л. Зашкільняк. Львів, 2001. 660 с.

[10] Пугач Е.П. История Словакии. Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2013. 344 с.; Зінько Ю.А., Калитко С.Л., Кравчук О. М., Поп І.І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с.

[11] Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50–80-ті роки XX ст.) Хрестоматія за спецкурсом для студентів історичного ф-ту. Харківського державного ун-ту. Харків: АТ «Бізнес Інформ», 1998. 392 с.

[12] Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2003. 808 с.

[13] Виднянский С.В. Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии 1969–1975. Киев: Наукова думка, 1979. 211 с.; Віднянський С.В., Сюсько І.М. Розробка КПЧ стратегії прискорення соціально-економічного розвитку ЧССР. *Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн: Республ. міжвід.зб. наук. праць.* Київ: Наук. думка, 1988. Вип. 14. С. 22–31.

[14] Віднянський С.В., Постоловський Р.М. Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968–1969 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвід. зб. наук. праць.* НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1997. Вип. 6. С. 54–66.

[15] Постоловський Р.М. «Празька весна» 1968 р. у Чехословаччині в англомовній західній історіографії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць*. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 273–275; Постоловський Р.М. «Празька весна» 1968 р. у новітній чеській історіографії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць*. Рівне, 2017. Вип. 29. С. 257–261.

[16] Вовканич І.І. Чехословаччина в 1945–1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. Ужгородський націон. ун-т. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. 352 с.

[17] Мотрук С. Події 1968 та 1989 рр. в Чехословаччині: проблеми інтерпретації. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. Київ, 2010. Вип. 102. С. 40–45.

[18] Мотрук С.М. Проблема функціонування «громадянського суспільства» в Чехословаччині у 70–80-х рр. XX ст. *Питання нової та новітньої історії: Міжвід. наук. зб.* Ін-т системних досліджень освіти Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Відп. ред. Б.М. Гончар. Київ, 1995. Вип. 41. С. 126–135.

[19] Король І.Ф. «Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості. Закарпат. держ. ун-т. Ужгород: Ліра, 2010. 183 с.

[20] Пилявець Р. Повітрянодесантні війська в операціях «Вихор» (Угорщина, 1956) і «Дунай» (Чехословаччина, 1968). Київ: РВА «Тріумф», 2005. 122 с.

[21] Там само, с. 89.

[22] Терешко Ю.М. Демократичний рух у Чехословаччині 1945–1968 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 1999. 20 с.

[23] Десятничук І.О. «Празька весна» 1968 р.: становлення громадянського суспільства: автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2007. 20 с.

[24] Філіпчук І.В. Формування ідей «Празької весни» (1956–1968 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2015. 19 с.

[25] Заремба О. В., Левітас Ф. Л. Євреї Чехії: соціальний та політичний аспекти життя громади. Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 182–311.

[26] Там само, С. 228–229.

[27] Стряпко А.Д. Роль творчої інтелігенції у процесах трансформації політичного режиму в Чехословаччині у другій половині XX ст.: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2012.

[28] Новак-Каляєва Л.М. Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 — грудень 1989 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Львів, 2004. 18 с.

[29] Дмитрук В.І. Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині: громадська думка, форми протесту, позиція владних структур: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2002. 20 с.; Дмитрук В.І. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1–2. С. 7–37.

REFERENCES

1. Chernij, A.I., & Chernij, V.A. (1999). *Istorija pivdennych i zachidnych slovjan*. (Vol. 1–3). Rivne: PPF Volyns`ki oberegy [in Ukrainian].

2. *CK KPCH. Plenum 1970. Dekabr`. Uroki krizisnoho razvitija v Kompartii Chechoslovakii i obshestve posle XIII s`ezda KPCH. Dokument, prinjatyj na plenume CK KPCH v dekabre 1970 g.* (1971). Moskva: Politizdat [in Russian].

3. Dejatelnost obshestv druzby s SSSR v stranach socialisticheskoho sodruzestva. (1987). Kiev: Naukova dumka [in Russian].

4. Desyatnychuk, I.O. (2007). Praz`ka vesna 1968 r.: stanovlennja gromadjans`koho suspil`stva. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

5. Dmytruk, V.I. (2008). Praz`ka vesna i Ukrajina. *Z archiviv VUCHK–GPU– NKVD–KGB,* 1–2, 7–37 [in Ukrainian].

6. Dmytruk, V.I. (2002). Reakcija ukrajins`koho suspilstva na podiji 1968 r. v Chechoslovachchyni: gromads`ka dumka, formy proyestu, pozycija vladnych struktur. *Extended abstract of PhD thesis*. Charkiv [in Ukrainian].

7. *Do podij u Chechoslovachchyni. Fakty, dokumenty, svidchennja presy i ochevydciv.* (1968). Kyiv: Politvydav Ukrajiny [in Ukrainian].

8. Evssev, E.D. (1978). *Ideologija i praktika mezdunarodnoho sionizma. Kriticheskij analiz*. Moskva: Politizdat [in Russian].

9. Filipchuk, I.V. (2015). Formuvannja idej Praz`koji vesny 1956–1968 rr. *Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

10. Granchak, I.M., & Kizchenko, A.F. (1984). Chechoslovakija v sosialisticheskom sodruzestve. Kiev: Vyshsha shkola [in Russian].

11. *Istorija pivdennych i zachidnych slovjan.* (1987). Kyiv: Vysha shkola [in Ukrainian].

12. Janin, A.A. (1983). Socialisticheskoje stroitel`stvo CSSR 1976–1982 gg. *Novaja i novejshaja istorija,* 1, 141–155 [in Russian].

13. Jarovyj, V.I. (1996). *Istorija zachidnych ta pivdennych slovjan u XX st*. Kyiv: Lybid` [in Ukrainian].

14. Jarovyj, V.I. (1997). *Novitnja istorija krajin Schidnoji Evropy 40–90-mi roky XX st.* Kyiv: Lybid` [in Ukrainian].

15. Jarovyj, V.I., Antonjuk, S.M., & Chepusov A.T. (1995). *Istorija novitnjoho chasu krajin Central`noji ta Pivdenno-Schidnoji Evropy 1944–1994 rr.* Dnipropetrovs`k: Promin` [in Ukrainian].

16. Korol`, I.F. (2010). *Praz`ka vesna 1968 roku i reakcija svitovoji gromads`kosti*. Uzgorod: Lira [in Ukrainian].

17. *Kratkaja istorija Chechoslovakii: S drevnejshych vremen do nashych dnej.* (1988). Moskva: Nauka [in Russian].

18. Kril`, M.M. (1996). *Suspil`no-politychnyj rozvytok Slovachchyny 1945–1995 rr*. L`viv [in Ukrainian].

19. Kril`, M.M. (2006). *Istorija Slovachchyn: navch. posibnyk*. L`viv [in Ukrainian].

20. *K sobytijam v Chechoslovakii: Fakty, dokumenty, svidetel`stva pressy i ochevidcev.* (1968). Moskva: Press-gruppa [in Russian].

21. *K událostem v Československu: Fakta, dokumenty, svědectví tísku a očitých svédků.* (1968). Moskva [in Chech].

22. *Letopis` vaznejshych sobytij sovetsko-chechoslovackoj druzby i sotrudnicestva (1944–1984).* (1986). Kiev: Naukova dumka [in Russian].

23. Mel'nykova, I.M., & Vydnjans'kyj, S.V. (1985). *CSSR: vpevnena choda socializmu*. Kyiv: Politvydav Ukrajiny [in Ukrainian].

24. Mel'nykova, I.M., Prunycja S.J. (1978). *Socialistychna Chechoslovachyna*. Kyiv, Politvydav Ukrajiny [in Ukrainian].

25. Motruk, S.M. (2010). Podiji 1968 та 1989 rr. v Chechoslovachchyni: probleny interpretaciji. *Visnyk Kyivs`koho nacional`noho universytetu im. T. Shevchenka,* 102, 40–45 [in Ukrainian].

26. Motruk, S.M. (1995). Problema funkcionuvannja gromadjans`koho suspil`stva v Chechoslovachchyni u 70–80-ch rr. XX st. *Pytannja novoji ta novitn`oji istoriji. Mizvid. nauk. zb,* 41, 126–135 [in Ukrainian].

27. *Na magistraljach druzby i braterstva: uchast` Ukrajins`koji RSR u spivrobitnyctvi Radjans`koho Souzu z evropejs`kymy socialistychnymy krajinamy 1960–1970.* (1974). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

28. Novak-Kaljaeva, L.M. (2004). Ches`ka demokratychna opozycija: ideologija ta dijal`nist` (serpen`1968 — gruden`1989 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. L`viv [in Ukrainian].

29. Postolovskyj, R.M. (2016). Praz`ka vesna 1968 r. u Chechoslovachchyni v anglomovnij zachidnij istiriografiji. *Aktual`ni problemy vitchyznjanoji ta vsesvitn`oji istoriji: Naukovi zapysky Rivnens`koho derzavnoho gumanitarnoho un-tu.* 27, 273–275 [in Ukrainian].

30. Postolovskyj, R.M. (2017). Praz`ka vesna 1968 r. u novitnij ches`kij istoriografiji. *Aktual`ni problemy vitchyznjanoji ta vsesvitn`oji istoriji: Naukovi zapysky Rivnens`koho derzavnoho gumanitarnoho un-tu,* 29, 257–261 [in Ukrainian].

31. Postolovs'kyj, R.M., Puhach, Ye.P., & Strashniuk, S.Yu. (1998). *Istorija zachidnych ta pivdennych slovjan XX st.* Charkiv: Oko [in Ukrainian].

32. *Pravda pobezdajet. Materialy chechoslovackoj pechati, rozoblachajucheje podryvnuju dejatel`nost antisocialisticheskich i pravooppotunisticheskich sil v CSSR v 1968 g. — nachale 1969 g.* (1971). Moskva: Politizdat [in Russian].

33. Puhach, Ye.P. (2013). Istorija Slovakii. Char`kov: ChNU im. V.N. Karazina [in Russian].

34. Pyliavets', R. (2005). *Povitrianodesantni vijs'ka v operatsiiakh Vykhor (Uhorschyna, 1956) i Dunaj (Chekhoslovachchyna, 1968).* Kyiv: RVA Triumf [in Ukrainian].

35. Shelest, P. (2003). *Spravznij sud istorii she poperedu. Spogady, shodennyky, dokumenty, materialy.* Kyiv: Geneza [in Ukrainian].

36. Strashniuk, S.Yu., & Puhach, Ye.P. (1998). *Politychni kryzy ta antytotalitarni ruchi u krajinach Schidnoji Evropy (50–80-mi roky XX st.). Chrestomatija.* Charkiv: AT Biznes Inform [in Ukrainian].

37. Strjapko, A.D. (2012). Rol` tvorchoji intelegenciji u procesach transformaciji politychnoho rezymu v Chechoslovachchyni u drugij polovyni XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

38. Sucharev, V.V. (1978). *Roky socialistychnych zvershen` CSSR: 1948–978.* Kyiv: Politvydav Ukrajiny [in Ukrainian].

39. Tereshko, Yu. M. (1999). Demokratychnyj ruch u Chechoslovachchyni 1945–1968 pp. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

40. *Ukrainsko-chechoslovackie internacional`nye svjazi.* (1989) Kiev: Naukova dumka [in Russian].

41. Vaganov, F.M. (1972). *Bor`ba kommunisticheskich i rabochich partij protiv sovremennoho pravoho opportunizma.* Moskva: Znanie [in Russian].

42. Vovkanich, I.I. (2000). *Chechoslovachyna v 1945–1948 rokach: Narys istorii perechidnoho periodu.* Uzhorod: Vyd-vo V.Pad`jaka [in Ukrainian].

43. Vydnjans'kyj, S.V. (1979). *Konsolidacija profsojuznoho dvizenija v Chechoslovakii 1969–1975.* Kiev: Naukova dumka [in Russian].

44. Vydnjans'kyj, S.V., & Sjus`ko, I.M. (1988). Rozrobka KPCH strategii pryskorennja social`no-ekonomichnoho rozvytku CSSR. *Istorychni doslidzennja. Istorija zarubiznych krajin,* 14, 22–31 [in Ukrainian].

45. Vydnjans'kyj, S., & Postolovs'kyj, R. (1997). Ukrajinci Chechoslovachyny v demokratychnomu rusi 1968–1969 rr. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings. S.V. Vidnyanskyj (Ed.),* 6, 54–66 [in Ukrainian].

46. Zaremba, O.V., & Levitas, F.L. (2017). Evreji Chechiji: social`nyj ta politychnyj aspekty zyttja gromady. *Rozvytok i vzajemodija evrejs`kych gromad na evropejs`komu prostori*. Kyiv [in Ukrainian].

47. Zashkil'niak, L. (Eds.). (2001). *Istoriia Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy*. L'viv [in Ukrainian].

48. *Zavojevanie socilizma otstojali v bor`be: Dokumenty, stat`i, materialy ob opyte bor`by Kompartii Chechoslovakii protiv kontrrevoljucionych i pravoopportunisticheskich sil, za likvidaciju politicheskoho kriziza v partii i obshestve 1968–1969 gg., za dal`nejshye stroitelstvo socializma v CSSR.* (1981). Moskva: Politizdat [in Russian].

49. Zin`ko, Yu., Kalytko, S.L., Kravchuk, O.M., & Pop, I.I. (2017). *Narysy istorii Chechii*. Vinnytcha: TOV Nilan-LTD [in Ukrainian].